

Vermanen, vergeven en verzwijgen

Het mysterie van de biecht in de achttiende- en negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden

Elwin Hofman

In 1856 verscheen in Luik een antiklerikaal boekje dat kort nadien vertaald werd als *Catechismus ten gebruike van hen, die, ten gevolge der mandementen der Belgische bisschoppen, niet katholiek meer zijn*. In de klassieke vraag-antwoord-vorm van de catechismus dreef de auteur de spot met allerlei katholieke gebruiken, waaronder in het bijzonder de biecht.

- V. Wat is de biecht?
A. Het zekerste middel, om geheimen te ontdekken.
V. Wat meer?
A. Eene school, waar de boeteling het kwaad leert, wat hij nog niet weet.
[...]
V. Wie gaat er biechten?
A. De vrouw.
V. Wat stelt den echtgenoot gerust?
A. Het celibaat van den priester.
V. En wat moest hem schrik aanjagen?
A. Datzelfde celibaat.¹

De anonieme auteur vertolkte een ruimer gevoel van onbehagen. De priester was een machtig man: hij kwam in de biecht veel geheimen te weten. Hij kon zijn biechtelingen voorlichten in de (seksuele) moraal. En wat deed hij precies met vrouwen, als die met hem afgezonderd waren?²

1 *Catechismus ten gebruike van hen, die, ten gevolge der Mandementen der Belgische bisschoppen niet Katholiek meer zijn* (Amsterdam 1857) 15.

2 Vgl. T. Zeldin, 'The conflict of moralities: confession, sin and pleasure in the nineteenth century', in: *Conflicts in French society: Anticlericalism, education and morals in the nineteenth century* (Londen 1970) 14–15; T. Van Osselaer, *The pious sex: Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800–1940* (Leuven 2013) 38.

Biechten was een veelvoorkomend ritueel in de Zuidelijke Nederlanden van de achttiende en negentiende eeuw. Bijna alle inwoners van het land gingen minstens een keer per jaar bij hun biechtvader langs om hun zonden te belijden. Desondanks werd het ritueel omringd door een waas van geheimzinnigheid. Wat in de biecht gezegd werd, bleef immers tussen de biechtvader en de biechteling. Niemand wist wat er in de biechtstoel werd verteld – of dat was toch de bedoeling. Net daardoor werd de biecht zo'n enigmatisch fenomeen, dat zowel nieuwsgierigheid als argwaan opwerkte.

In een reeks spotprenten uit een antiklerikaal Spaans weekblad wordt de draak gestoken met priesters: tijdens de biecht manen ze vrouwen aan om hun liberale mannen te verlaten en eisen ze van knappe vrouwen dat ze in het klooster intreden. Ze zeggen bovendien aan hun dienstmeiden dat ze toch maar niet alles moeten opbiechten en houden er buitenechtelijke kinderen op na. Spotprenten uit *El Motín*, 1885, 38 (Bibliotheca Nacional de Espana, Madrid).

Het enigma rond de biecht liet ook historici niet koud: de geschiedenis van de biecht lijdt geen gebrek aan aandacht. Al in 1896 verscheen Henry Charles Lea's magistrale driedelige *A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church*.³ Neutraal was Lea zeker niet: zijn geschiedenis vertrok vanuit een duidelijk protestants perspectief. Hij verheelde zijn scepsis over de aflatenhandel, de laksheid van de boetedoeningen en de almacht van de katholieke clerus over het gelovige volk niet. Zijn uitvoerige documentatie met theologische traktaten en handboeken voor biechtvaders zorgde er echter voor dat zijn studie tot diep in de twintigste eeuw het standaardwerk ter zake bleef. In zijn spoor verschenen tal van andere, vooral institutionele en kerk-historische studies van de biecht.

Vanaf het midden van de jaren 1970 kwam er een nieuwe interesse in de biecht vanuit een meer sociale optiek. Enerzijds kwam die op vanuit de Anglo-Amerikaanse wereld. John Bossy bestudeerde bijvoorbeeld de overgang van een biechtritueel met als focus verzoening in de lokale gemeenschap tijdens de middeleeuwen, naar een ritueel met een focus op individuele discipline tijdens de vroegmoderne tijd.⁴ Anderzijds werd tegelijkertijd ook in het Franse onderzoek een nieuwe weg ingeslagen, in het bijzonder door de provocatieve analyses

3 H.C. Lea, *A history of auricular confession and indulgences in the Latin church* (Philadelphia 1896).

4 J. Bossy, 'The social history of confession in the age of the Reformation', *Transactions of the Royal Historical Society*, 25 (1975) 21–38; J. Bossy, 'Moral arithmetic: Seven Sins into Ten Commandments', in: E. Leites (red.) *Conscience and casuistry in early modern Europe* (Cambridge 1988) 214–234. Vgl. ook T.N. Tentler, *Sin and confession on the eve of the Reformation* (Princeton 1977).

Schets van het biechtritueel door de Belgische kunstenaar Félicien Rops. *Confessional, Toledo, 1889* (Walters Art Museum, Baltimore).

van Michel Foucault. In zijn colleges over *Les anormaux* en in zijn *Histoire de la sexualité* benadrukte hij hoe de biecht individuen vormde en disciplineerde. Hij betoogde onder meer dat de biecht zo mee aan de basis lag van een geïndividualiseerd seksueel verlangen.⁵

Die interesse in de biecht als een disciplinerend en individualiserend ritueel zette zich door in de recentere geschiedschrijving. Steeds meer hadden onderzoekers niet alleen aandacht voor theologen en biechtvaders, maar ook voor de visies en ervaringen van gewone gelovigen. In het werk van onder meer David Myers, Wietse de Boer en Patrick O'Banion werden de disciplinerende effecten van de biecht in verschillende regio's bestudeerd. Ze hadden daarbij ruime aandacht voor de manier waarop gelovigen omgingen met de aanmaningen van hun biechtvaders.⁶ Tegelijk bleef ook een kerkhistorische benadering aanhang vinden en verschenen er meer gedetailleerde studies naar de rol van seksualiteit in de biechtstoel en naar de complexe verhoudingen tussen biechtvaders en biechtelingen.⁷

In al dit onderzoek is er opmerkelijk weinig aandacht geweest voor de achttiende en negentiende eeuw. Er is weinig bekend over hoe biechtpraktijken in deze latere periode veranderd zijn. De Zuidelijke Nederlanden zijn bovendien al helemaal weinig onderzocht. Nochtans kan deze regio – als een van de grote succesverhalen van de contrareformatie – een belangrijke casus zijn om de disciplinerende effecten van de biecht te onderzoeken. In dit artikel wil ik dan ook een tipje oplichten van de sluier rond de achttiende- en negentiende-eeuwse biechtpraktijk in de Zuidelijke Nederlanden. Ik zal tonen dat de geheimzinnigheid die de biecht omringde tegelijk haar sterkte en haar zwakte was. De angst en de nieuwsgierigheid die de biecht opwekte, maakten het tot een uniek instrument van sociale controle – een instrument om gelovigen onder de knoet te houden, maar ook een instrument voor die gelovigen om zich daartegen te verzetten.

De angst en de nieuwsgierigheid die de biecht opwekte, maakten het tot een uniek instrument van sociale controle – een instrument om gelovigen onder de knoet te houden, maar ook een instrument voor die gelovigen om zich daartegen te verzetten

Tegelijk probeer ik in dit artikel een model te bieden voor lokaal historisch onderzoek naar biechtpraktijken. De biecht was een kleurrijk ritueel dat een belangrijke rol speelde in het leven van veel gewone mensen. Aandacht voor dat ritueel kan lokaal-historische studies naar religie, sociale controle en dagelijks leven verrijken. Door gebruik te maken van een divers corpus van bronnen – van handboeken voor biechtvaders over sermoenen en leerboeken

5 M. Foucault, *Les anormaux. Cours au Collège de France. 1974-1975*, F. Ewald, V. Marchetti en A. Fontana (red.) (Parijs 1999); M. Foucault, *Histoire de la sexualité; La volonté de savoir* (Parijs 1976).

6 W.D. Myers, 'Poor, sinning folk': *confession and conscience in Counter-Reformation Germany* (Ithaca 1996); W. de Boer, *The conquest of the soul: confession, discipline, and public order in Counter-Reformation Milan* (Leiden 2001); P.J. O'Banion, *The sacrament of penance and religious life in Golden Age Spain* (University Park 2012).

7 J. Delumeau, *L'aveu et le pardon: les difficultés de la confession XIIIe-XVIIIe siècle* (Parijs 1990); M. Bernos, 'La sexualité et les confesseurs à l'époque moderne', *Revue de l'histoire des religions*, 209 (1992) 413-426; S. Haliczar, *Sexuality in the confessional: a sacrament profaned* (Oxford 1996); J. Bilinkoff, *Related lives: confessors and their female penitents, 1450 - 1750* (Ithaca 2005).

tot strafdossiers – kunnen we een rijk beeld schetsen van de dagdagelijkse biechtpraktijk en alle geheimzinnigheden, angsten en nieuwsgierigheden errond, en dat in de eerste plaats op een microniveau. Er is voor lokaal onderzoek naar het christelijk leven in het verleden al vruchtbaar gebruik gemaakt van decanale en bisschoppelijke visitatieverslagen.⁸ Ook voor de biecht bevatten die veel nuttige informatie. Maar hier wil ik daar vooral enkele andere, misschien minder bekende bronnen aan toevoegen.

- 8 Zie over deze bronnen M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Leuven 1989).

Vergeef ons onze zonden

Na de protestantse bezwaren tegen het sacrament van de biecht bepaalde het Concilie van Trente in 1551 dat de biecht werd bevestigd en zelfs moest worden versterkt. Om de correcte katholieke leer ter zake ook bij alle gelovigen bekend te maken, werd op het Concilie ook bepaald dat er in elk bisdom een catechismus moest worden opgesteld, met daarin de belangrijkste geloofsdoctrines. In de Zuidelijke Nederlanden werd de Mechelse catechismus in 1623 gepubliceerd. Op wat cosmetische aanpassingen na bleef die tot het midden van de negentiende eeuw nagenoeg ongewijzigd.

De biecht begint met het verklaren van de tijd die verlopen is sinds de laatste biecht. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Nu was de catechismus wat de biecht betrof eerder karig in zijn uiteenzetting – die besloeg slechts een enkele bladzijde. De biecht bestond uit drie delen: berouw, belijdenis aan een priester en voldoening. Het berouw hield in dat de gelovige 'leedwezen' had over zijn zonden en het vast voornemen had om die

op te biechten en niet opnieuw te begaan. Te belijden zonden waren alle doodzonden die na een naarstig gewetensonderzoek achterhaald werden, met hun getal en relevante omstandigheden. De minder ernstige dagelijkse zonden moesten niet noodzakelijk opgebiecht worden: die konden met goede werken gecompenseerd worden. Na de biecht moesten penitenten precies doen wat de biechtvader hen oplegde. Alleen zo zouden ze absolutie krijgen en eeuwige pijn in de hel ontlopen.⁹

Alle doodzonden moeten opgebiecht worden, met berouw. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Het lijkt erop dat veel gelovigen aan die beknopte instructies niet voldoende hadden om hun biecht naar tevredenheid van de clerus uit te voeren. Daarom kwamen er bijkomende instructies over de biecht in addenda bij de catechismus, in schoolboeken, in preken en in specifieke handboeken. Speciaal voor doofstommen stonden er zelfs boekjes gemaakt waarin de meest courante zonden afgebeeld werden, zodat ze die aan de priester konden tonen.¹⁰ Al deze teksten waren meestal voor een specifieke regio bestemd, maar kenden vaak ook een ruimere verspreiding. Het zijn heel waardevolle bronnen om te achterhalen hoe de biecht idealiter behoorde te verlopen en om te bestuderen hoe lokale accenten konden verschillen. De handboeken en schoolboeken bleven meestal algemener (vele waren ook van andere boekjes overgeschreven), maar in preken of sermoenen over de biecht konden priesters soms heel specifiek ingaan op lokale omstandigheden en problemen – bijvoorbeeld op een gebrek aan nauwgezetheid bij het biechten, of op het teveel aan kletspraatjes tijdens de biecht.

9 G. De Pretere, *Catechismus oft christelijcke leeringe [...] voor de catholijcke ionckheydt [...] der Provincie van Mechelen* (Antwerpen 1623) 51.

10 A. De Meester, 'Oude biechtboekjes voor doofstommen', *Biekorf*, 54 (1953) 31–37.

Bijna alle richtlijnen voor het biechten schenken uitgebreide aandacht aan het gewetensonderzoek. Zonder een grondig gewetensonderzoek kon er immers geen oprecht berouw ontstaan en kon er dus ook geen goede biecht afgelegd worden. Het kwam erop aan om alle sinds de vorige biecht begane doodzonden in herinnering te brengen. In *Den boetveerdigen zondaer* (1840) gaf Jan Baptist Paeps bijvoorbeeld heel precies aan hoe dat moest. Eerst moesten biechtelingen zich in eenzaamheid afzonderen en de Heilige Geest bidden om hulp bij het ophelderen van hun zonden. Daarna moesten ze nagaan of ze vroegere zonden niet opnieuw hadden begaan en hun opgelegde penitenties wel hadden volbracht. Vervolgens controleren of ze zich hadden laten meeslepen door bepaalde passies of hartstochten en zo gezondigd hadden. Dan of alle plichten verbonden met hun status wel volbracht waren en of ze anderen niet tot zonde hadden aangezet. En tot slot moesten de Tien Geboden, de Vijf Geboden van de Kerk en de Zeven Hoofdzonden worden overlopen om te onderzoeken welke overtredingen er waren begaan. Bij elke zonde moesten biechtelingen dan ook precies nagaan hoe vaak en in welke omstandigheden ze hadden plaatsgevonden.¹¹

- 11 J.B. Paeps, *Den boetveerdigen zondaer, of onderrigting om het H. Sacrament der biecht met de vereyschte gesteltenissen te ontfangen* (Leuven 1840) 16–25.

Dronkenschap, een doodzonde. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Om het gewetensonderzoek verder te vereenvoudigen voorzagen sommige handboeken hele lijsten met mogelijke zonden. Het meest innovatief daarbij was ongetwijfeld de *Gulde biecht-konste* van Christoph Leutbrower. Een eerste versie van dat werk verscheen in het Latijn in 1634 en in de late zeventiende eeuw verscheen er een bewerkte Nederlandstalige versie van. Naast een aantal

richtlijnen voor het biechten bevatte het vooral ellenlange lijsten met zonden, afgestemd op alle soorten van individuen (van soldaten over herbergiers tot nonnen). Elke zonde kreeg een flapje en wie de zonde begaan had, moest dat flapje uitleggen. Eenmaal het hele boek doorlopen, kon de penitent met het boek naar de biechtvader gaan om zo te vermijden ook maar een zonde te vergeten. Handig en herbruikbaar!¹²

Voor in de late achttiende en negentiende eeuw benadrukten veel handboeken ook dat het cruciaal was om niet alleen zonden die 'gedaan' waren op te biechten, maar ook zondige gedachten

- 12 C. Leutbrewer, *Gulde biecht-konste, om op den tydt van min als twee uren sich te bereyden tot een generale biechte van heel syn leven, sonder peryckel van eenighe doot-sonden achter te laten*, D. à Virgine Maria (vert.) (Brussel 1697). Zie hierover ook L. Ceyssens, 'La pratique de la confession générale: 'la confession coupée' suivant le P. Christophe Leutbrewer', in: J. Van Bavel en M. Schrama (red.), *Jansénius et le jansénisme dans les Pays-Bas* (Leuven 1982) 93–113.

... zeker als het tot braken leidde. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Voor al in de late achttiende en negentiende eeuw benadrukten veel handboeken ook dat het cruciaal was om niet alleen zonden die 'gedaan' waren op te biechten, maar ook zondige gedachten. Velen waren immers verdoemd vanwege hun verlangens en fantasieën, die ook zonder dat ze in de praktijk werden gebracht doodzonden waren. 'Het is ongeloofelyk hoe verre dat de onweetendheid gaet', lamenteerde priester Jacob Claes in zijn moraliserend boekje *De boere-theologie* in 1801, 'van veele, die noyt iet anders biechten als d'uytwendige werken, daer het nogtans zeker is dat'er veele verdoemd zyn om de gepeyzen en de begeertens'.¹³

- 13 J. Claes, *De boere-theologie, of den godvrugtigen kluyssenaer* (6de druk; Leuven 1821) 171–172.

De hel – de reden waarom er gebiecht moest worden. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Nadat het geweten onderzocht en de zonden achterhaald waren, was het echter nog niet meteen tijd voor het eigenlijke biechten: penitenten moesten berouw voelen na hun zonden. Veel meer dan het gewetensonderzoek – dat eigenlijk volgens alle priesters zo exhaustief mogelijk moest zijn – was dit een punt van theologische discussie. In sommige handboeken volgde dan ook een lange en theoretische uiteenzetting over volmaakt en onvolmaakt berouw, natuurlijk en bovennatuurlijk berouw, 'contritie' en 'attritie' en de verschillende

aspecten ervan – ik ga er hier niet dieper op in; ook voor tijdgenoten waren die begrippen lang niet altijd duidelijk. De ene biechtvader nam het daar al wat nauwer mee dan de andere. In alle geval moesten biechtelingen tekenen tonen van innerlijk berouw – ze moesten zich ervan bewust zijn dat ze met hun gedrag of gedachten God vergramd hadden en dat weer willen goedmaken.¹⁴

De vele instructies voor de voorbereiding tot de biecht impliceren zo twee prioriteiten. Ten eerste had de nadruk op het exhaustief opbiechten van werkelijk alle doodzonden (en, gaven de meeste teksten aan, bij twijfel best ook dagelijkse zonden) een enorme kennisvergaring bij de biechtvaders op het oog. Die zouden van zowat het hele doen en laten van biechtelingen op de hoogte zijn. Er was sprake van wat Michel Foucault een 'wil tot weten' heeft genoemd: een zoektocht naar kennis van alles wat zondig was – in het bijzonder ook op seksueel gebied. Ten tweede wilden de biechthandboeken gelovigen ertoe aanzetten op hun eigen gedrag te reflecteren. Bewustmaking van hun zonden en het opwekken van berouw moesten leiden tot een verinnerlijking van het schuldgevoel – en tot een grotere neiging tot het opbiechten van zonden. Daarin lag dus een eerste poot van de autoriteit van de parochiepriester: door zijn macht om zonden te vergeven, vergaarde hij heel wat lokale kennis.

- 14 Over die debatten in de achttiende en negentiende eeuw, zie J. Guerber, *Le ralliement du clergé français à la morale ligurienne. L'abbé Gousset et ses précurseurs (1785-1832)* (Rome 1973); Delumeau, *L'aveu et le pardon*, hfdst. 5–6; P. Boutry, 'Une théologie morale en transition: rigorisme et liguorisme dans la formation du curé d'Ars', in: L. Châtellier (red.), *Religions en transition dans la seconde moitié du dix-huitième siècle*. SVEC 2000:02 (Oxford 2000) 155–170.

De biecht, uit een reeks van zeven schilderijen over de sacramenten. Giuseppe Crespi, *Confessione*, 1712 (Gemäldegalerie Alte Meister, Dresden).

Al kon hij de hele hel zalig maken

Na het gewetensonderzoek en het berouw over de zonden was het tijd voor de belijdenis van die zonden aan een priester. Zonder die belijdenis kon er geen vergiffenis worden geschonken. Penitenten dienden zich bij hun biechtvader in de kerk te begeven en in de biechtstoel (of occasioneel in de sacristie), na een gepast gebed, hun zonden aan de priester openbaren. Dat was, blijkens vele opmerkingen in de biechtvoorschriften, niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Er zijn er immers velen, preekte Petrus Van Dun in de vroege negentiende eeuw, 'die de biegt uyt schaemte van hunne zonden te belyden, vlugten'. Maar penitenten moesten net hun schaamte overwinnen – alleen zo konden ze zaligheid bereiken.¹⁵

Om hen te helpen hun schaamte te overwinnen, gaven verschillende handleidingen enkele tips. Zo maakten ze duidelijk dat God toch al alle zonden kende – dus waarom aarzelen om ze aan een gewone sterveling kenbaar te maken? Als ze niet opgebiecht werden, zouden de zonden bij het laatste oordeel bovendien aan de hele wereld bekend worden gemaakt. De biechtvader zou bovendien begrip tonen: hij hoorde wel meer zonden. En een niet opgebiechte zonde zorgde voor een ellendig gevoel.¹⁶ Ten slotte – en misschien wel meest belangrijk – herinnerden de teksten eraan dat de biechtvader gebonden was door het biechtgeheim: 'den Biecht-vader is verplicht alles strengelyk te swygen, alwaer't hy daer voor sterven moeste, en alwaer't dat hy de heele helle kost zalig maeken met eene zonde te openbaeren.'¹⁷

Het biechtgeheim – het zegel van de biecht – was een belangrijk onderdeel van het sacrament. De bedoeling ervan was uiteraard dat biechtelingen zonder vrees voor wereldse gevolgen, zonder vrees voor reputatieverlies, sociale uitsluiting of strafrechtelijke vervolging, hun zonden aan de priester zouden uiten: opnieuw speelt hierbij een duidelijke wil tot weten. Het biechtgeheim was echter voor priesters niet altijd vanzelfsprekend. Daarvan getuigen tal van handleidingen voor biechtvaders. Er zijn weinig dergelijke handleidingen geschreven in de Zuidelijke Nederlanden, of specifiek voor de Zuidelijke Nederlanden bestemd, maar dankzij catalogi van seminariebibliotheken kennen we wel een aantal vooral Franstalige en Latijnse handboeken die er veel werden gebruikt.

In 1763 publiceerde de Franse priester Roger François Daon een ook in de Zuidelijke Nederlanden populaire *Conduite des confesseurs*. Hij benadrukte dat biechtvaders onder geen enkele omstandigheid het biechtgeheim mochten schenden: daarvoor waren zelfs al mensen met de vuurdood bestraft. Niet alleen mochten priesters zonden niet rechtstreeks doorvertellen, ze mochten bijvoorbeeld ook niet over het karakter van een biechteling spreken als ze zich daarvoor op de biecht baseerden. Ze mochten niet aan hun oversten of aan wereldlijke overheden vertellen dat er zich in hun parochie bepaalde zonden voordeden. Ze mochten zich niet ongewoon tegenover een grote zondaar gedragen. En als ze van een medeplichtige wisten dat iemand een zonde begaan had, dan mochten ze hem dat niet te kennen geven – ook als die het niet zelf opbiechtte, moesten ze toch absolutie verlenen.¹⁸

In de praktijk namen niet alle biechtvaders het altijd even nauw met die voorschriften. De Franse jurist Jean Bodin rapporteerde in de zestiende eeuw een zaak waarbij een biechtvader als getuige werd opgeroepen nadat een vermeende dief weigerde te bekennen. De biechtvader schond zonder scrupules het biechtgeheim en de dief werd veroordeeld.¹⁹ Dergelijke directe en erg zichtbare schendingen van het biechtzegel kwamen echter slechts zelden voor.

15 P.J.C. Van Dun, *Leerredenen op de zondagen van het jaer VII* (Antwerpen 1825) 134.

16 Claes, *De boere-theologie*, 172–173; P.J. Visschers, *Godsdienstig handboekken, ten gebruycke van landlieden, ambachtslieden, daglooners en dienstboden* (Antwerpen 1849) 25–29.

17 *Christelyke leeringe wegens de biecht, en het H. Sacrament des autuers voor de eerste communie* (Brussel 1785) 13.

18 R.F. Daon, *Conduite des confesseurs et des âmes dans le tribunal de la pénitence, selon les instructions de Saint Charles Borromée, & de la doctrine de S. François de Sales* (Brussel 1763) 46–49. Zie over dit werk ook F. Lebrun, 'Confesser au XVIIIe siècle d'après le manuel du père Daon (1737)', in: *Mélanges Michel Vovelle: sociétés, mentalités, cultures, France (XVe-XXe siècles): volume aixois (Aix-en-Provence 1997)* 327–334. Vergelijkbare opmerkingen bij J. Pochard, *Méthode pour la direction des âmes dans le tribunal de la pénitence et pour le bon gouvernement de paroisses* (Besançon 1784) 423–429.

Als in processen in de achttiende- en negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden biechtvaders als getuigen opgeroepen werden, dan gaven ze (althans *on the record*) enkel wat algemene gegevens mee over hoe vaak iemand kwam biechten en of hij of zij dat naar behoren deed.²⁰

Een doodzonde tijdens de biecht verzwijgen was een nieuwe doodzonde. Tekening uit een biechtboekje voor doofstommen, 1748 (Stadsbibliotheek Kortrijk, Fonds Pastoor Slosse, Codex 392).

Vaker gebeurde het dat biechtvaders indirect te kennen gaven dat er iets aan de hand was; bijvoorbeeld als de penitentie die ze aan de zondaar oplegden te zichtbaar was, of als ze het geven van absolutie uitstelden en de biechteling dus niet ter communie lieten gaan. In de vroege negentiende eeuw, toen het aantal frequente biechtelingen in een aantal regio's terugliep, raadden sommige handboeken priesters aan om dergelijke praktijken te vermijden.²¹ Hoewel het volgens de handboeken ook niet mocht, brachten sommige biechtvaders er de wereldlijke autoriteiten ook wel eens van op de hoogte dat een bepaalde zonde in hun parochie frequent was. In 1781 schreef de Antwerpse burgemeester bijvoorbeeld aan de Geheime Raad dat hij van de bisschop en de penitentiarius had vernomen dat de misdaad van sodomie (homoseksuele betrekkingen) in Antwerpen maar al te vaak voor kwam. Hij stelde voor om maatregelen te nemen.²²

Al met al bleef het reveleren van geheimen uit de biechtstoel echter beperkt. Het biechtgeheim zorgde ervoor dat gelovigen meer geneigd waren om hun

20 Bijvoorbeeld in Rijksarchief Kortrijk (verder RAK), Oud Stadsarchief Kortrijk (verder OSAK), nr. 8092, Proces tegen Judocus de Vriese, 1771; Rijksarchief Beveren (verder RABE), Hof van Assisen Antwerpen (verder HA-ANT), nr. 1228, Proces tegen Matthias Tirion, 1821.

21 Bijvoorbeeld J. Bastet, *Manuel d'un jeune prêtre: ouvrage dédié au jeune clergé du diocèse de Montpellier, sous les auspices de Mgr M.-N. Fournier, notre évêque* (Montpellier 1827) 463–464.

22 Algemeen Rijksarchief, Geheime Raad Oostenrijkse Tijd – Kartons, nr. 576/B, Advies over de zaak Petrus Stocker, 1781.

zonden allemaal aan de priester op te biechten. Maar de stilte rond de biecht had ook een keerzijde: over biecht en biechtelingen deden vaak de wildste speculaties de ronde. Sommige handboeken maanden priesters aan om niet te luid te spreken in de biechtstoel en geen wilde gebaren te doen, want luister-vinken konden altijd in de buurt staan.²³ Bovendien zorgde dat er ook voor dat de biecht soms gebruikt werd voor een gezellig praatje met de pastoor of om de lokale achterklap te verkondigen. Daartegen ageerde Joannes Verslype in Kortrijk in de vroege achttiende eeuw. Hij maande zijn parochianen tijdens de preek aan om weliswaar al hun zonden op te biechten, maar ook niet meer te vertellen dan dat. Er waren namelijk 'van die sachte zielen' die men 'uren langt siet overbrengen in een vriendelyck discoursken met haeren biechtvaeder', waarbij 'al de straet-maertjes van de stadt op het tapyt komen'. Daarom, concludeerde Verslype, 'de kortste biechten zyn de beste'.²⁴

23 Pochard, *Méthode pour la direction*, 429.

24 J. Verslype, *Historie en overeenkominge der vier evangelien* I, 2 (Gent 1712) 266.

Het biechtzegel had niet alleen als gevolg dat sommigen veel te veel wilden verkondigen, maar ook dat er allerlei verhalen de ronde deden over wat er in de biechtstoel gebeurde – zonder dat priesters die mochten ontkrachten. Dat kon zich uiten in de vorm van de antiklerikale sentimenten en angsten dat priesters echtgenotes aan het gezag van hun man zouden onttrekken, zoals ik in de introductie aanhaalde. Maar vaak werd het ook heel concreet. Een bijzonder voorbeeld was in de zaak Stocker in Antwerpen in 1781. Stocker werd beschuldigd van sodomie – het is naar aanleiding van deze zaak dat de Antwerpse burgemeester de centrale overheid aanschreef. Volgens een van zijn vermeende partners had Stocker hem een curieus verhaal verteld. Stocker zei dat hij zijn sodomie – een van de grootste zonden die men kon begaan – opgebiecht had, maar dat zijn biechtvader hem verteld had dat het kwaad niet zo groot was. Vervolgens had de geestelijke hem verzocht om 's namiddags bij hem te komen en in een tuin kusten ze en likten ze. Stocker zei toen 'ik en meijnde niet dat geestelijke dat deden', waarop de biechtvader zagezegd repliceerde: 'in de kerk ben ik om God te dienen, en t'huys ben ik gelijk een ander'.²⁵

25 Felixarchief Antwerpen (verder FA), Archief-reeks 731, nr. 1514/2, Proces tegen Peter Stocker, 1781. Voor meer over het proces Stocker en achttiende-eeuwse sodomie, zie E. Hofman, 'Achter gesloten deuren', in: W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 87–117.

Het biechtgeheim moedigde dus niet alleen een grotere openheid aan, maar leidde ook tot ondermijning van het gezag van de priester, speculaties over wat er allemaal werd gezegd en geroddel

Het biechtgeheim moedigde dus niet alleen een grotere openheid aan, maar leidde ook tot ondermijning van het gezag van de priester, speculaties over wat er allemaal werd gezegd en geroddel. Het biechtgeheim bezorgde de priester kennis waarover niemand anders beschikte, maar zorgde er tegelijk voor dat hij – althans openlijk – beperkt was in wat hij met die kennis kon doen. Biechtelingen bekenden slechts omdat de repercussies beperkt waren. In vergelijking met de macht tot het vergeven van zonden was deze tweede pijler van de autoriteit van de priester dus meer ambigu: het biechtgeheim – de nood tot verzwijgen – breidde zijn macht uit en beperkte haar tegelijkertijd.

Het sacrament van de biecht. Giovanni Marco Pitteri, *Poenitentiae Sacramentum*, naar Pietro Longhi, circa 1712-1786 (Rijksmuseum, Amsterdam).

Onderricht in het kwaad

Toch bleef de biecht een krachtig instrument van sociale controle: ondanks alles kwamen de meeste parochianen immers geregeld biechten. En net omdat ze niet wisten wat anderen aan de pastoor vertelden, of wat de pastoor aan anderen vertelde, beleden velen onder hen getrouw hun zonden. Elke katholiek was verplicht om minstens eenmaal per jaar te biecht te gaan, in de paasperiode – de zogenaamde ‘paasplicht’. Volgens visitatieverslagen werd die plicht erg goed nageleefd. Tijdens de revolutiejaren aan het eind van de achttiende eeuw was er een kleine terugval – onder het Franse revolutionaire regime mochten veel priesters immers geen sacramenten toekennen – maar die werd snel tenietgedaan na Napoleons concordaat met de paus in 1801. Volgens rapporten van de jaren 1840 zou slechts één procent van de bevolking in het bisdom Brugge aan hun paasplicht verzaken.²⁶

Een keer per jaar biechten volstond echter niet. Priesters herinnerden er hun kudde geregeld aan dat de dood om elke hoek loerde. Hoe langer gelovigen wachtten met het spreken van hun biecht, hoe groter de kans dat ze in de hel zouden terechtkomen.²⁷ Bovendien mocht wie niet gebiecht had en dus in staat van zonde verkeerde, niet ter communie gaan. Dat zorgde voor bijkomende sociale druk om geregeld te gaan biechten. Sommige biechtvaders verwachtten van hun biechtelingen dat ze elke week kwamen biechten, maar het lijkt erop dat een viertal keer per jaar courant was. Dat was het aantal keer dat veel schoolkinderen ook gingen biechten. Toen de biechtvader van Mathias Tirion in het kader van een assisenproces in 1821 gevraagd werd naar diens gedrag, getuigde hij dat Tirion ‘drij a vier keeren op een jaer bij mij te bigten kwam’. Hij vertelde het alsof dat een normale frequentie was.²⁸

Strafprocessen zijn geen voor de hand liggende bronnen om de geschiedenis van de biecht te schrijven. De sporen van de biechtpraktijk zijn er meestal eerder toevallig te vinden en dat maakt het erg arbeidsintensief om ze als bronnen te gebruiken. In mijn onderzoek gebruikte ik ze in de eerste plaats voor een bredere geschiedenis van criminaliteit en strafrecht. Gaandeweg merkte ik echter dat de biecht er vaak in vermeld werd. Ook voor de lokale geschiedschrijving kan dat een interessante benadering zijn: processen werpen licht op de criminaliteit in een bepaalde streek, maar kunnen indirect ook voor veel andere praktijken van het dagelijkse leven een meerwaarde vormen. Relevante procesdossiers zijn niet altijd gemakkelijk te vinden – ze zijn vaak in grote, slechts gedeeltelijk geïnventariseerde stapels bewaard in stads- of rijksarchieven. Maar het loont wel de moeite: ze bevatten getuigenissen van gewone mensen en bieden zo een ander perspectief op de biecht.

Het afleggen van een goede biecht werd bijvoorbeeld zo cruciaal geacht dat het zelfs aan veroordeelde criminelen niet ontzegd werd. Voor hun terechtstelling mochten ze nog een laatste biecht afleggen. Vooraleer een woedende menigte in 1791 in Brussel een aanhanger van een vijandige revolutionaire factie lynchte, lieten ze hem toe om bij een monnik te biechten.²⁹ Zelfs sommige moordenaars zaten in met het zielenheil van hun slachtoffers. Pierre de Cuypere en zijn minnares werden er in 1807 van verdacht Pierres vrouw vergiftigd te hebben. Voor ze dat deden, hadden ze de vrouw verschillende keren gevraagd of ze wel gebiecht had. De openbare aanklager vermoedde dat ze ‘zich ervan wilden verzekeren dat [de vrouw] eerst in een staat van gratie was’.³⁰

Deze voorbeelden tonen aan hoe groot de bezorgdheid om de biecht en het verkrijgen van absolutie was. Dat gaf priesters grote macht over hun parochianen: ze hadden de sleutels tot de hemel in handen en konden die – met de beperkin-

26 M. Cloet, ‘Het gelovige volk in de 18de eeuw’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IX (Haarlem 1980) 400; L. Preneel, ‘Godsdienstig leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* XI (Haarlem 1983) 58; W. Rombauts, *Het Paasverzuim in het bisdom Brugge (1840-1911)* (Leuven 1971) 123.

27 Bv. P.F. Valcke, *Sermoenen op de sondagen en feest-dagen* II (Gent 1802) 51.

28 RABE, HA-ANT, nr. 1228, Proces tegen Mathias Tirion, 1821.

29 Stadsarchief Brussel, Historisch Archief – Processen, nr. 7124, Proces tegen Joannes Bulens, 1791; en nr. 8146, Proces tegen Jacquemijs, 1791.

30 ‘avioent voulu s’assurer de mettre préalablement Eugénie Vantighem en état de grâce’. Rijksarchief Brugge, Hof van Assisen West-Vlaanderen, nr. 214-911, Proces tegen Pierre de Cuypere en Godelieve de Ceuninck, 1807-1809.

Een jonge vrouw gaat te biecht. Giuseppe Molteni, *La confessione*, 1838 (Gallerie di Piazza Scala, Milaan).

gen van dien – naar eigen goeddunken uitreiken en weerhouden. Ze waren zich goed bewust van hun invloed, die zowel direct, door instructies en vermaningen, als indirect, door preventie, kon worden uitgeoefend. Immers, zo preekte Joannes Verslype in Kortrijk in de vroege achttiende eeuw, 'hoe veel sonden en wordender niet gelaten uyt vreesse dat sy souden moeten gebiecht worden?'³¹

In de eerste plaats konden priesters in de biechtstoel hun biechtelingen attent maken op bepaalde normen, vooral als die niet geschikt waren voor publieke bespreking. Seksuele normen, bijvoorbeeld, konden niet vanop de kansel verkondigd worden – dat zou pure zielen alleen maar ontstichten. "t En staet my niet toe, alle de wulpsheden hier op-te-tellen", verkondigde Petrus Valcke in een sermoen over het huwelijk. 'Indien iemand wilt weten wat dat'er in

31 Verslype, *Historie en overeenkominge* III, 1, 245.

't Houwelyk toegelaten of verboden is, dat hy nae eenen geleerden en voorzigtigen Biechtvader gae, en hy zal hem in den biegt-stoel zeggen wat dat'er geoorlogd en ongeoorlogd is.'³²

32 Valcke, *Sermoenen* VI, 18.

In verschillende procesdossiers van sodomiezaken vertelden jongemannen bijvoorbeeld dat ze zich van geen kwaad bewust waren, tot hun biechtvader hen van de ernst van hun zonde op de hoogte bracht

Dat gebeurde inderdaad: in verschillende procesdossiers van sodomiezaken vertelden jongemannen bijvoorbeeld dat ze zich van geen kwaad bewust waren, tot hun biechtvader hen van de ernst van hun zonde op de hoogte bracht. Ze beweerden meestal ook dat ze er meteen nadien mee gestopt waren, al moesten sommigen bekennen dat ze soms niet aan de verleiding hadden kunnen weerstaan. Zo verging het een van de partners van Peter Stocker in 1781. Hij verklaarde dat 'hij geensints intentie hadde het selve meer te doen, dat hij sijne bigte gesproken hadde, ende door sijnen bigtvaeder ondrrigt was van het groot kwaed het gene zij bedreven'. Maar Stocker had 'eene tonge [...] om iedereen te verleijden' en zei dat 'zij moeten altoos wat zeggen, sprekende van de bigtvaeders, maer het kwaed en is soo groot niet'. Toch toont de zaak eerder de macht van de biechtvaders dan de beperkingen ervan. Het was immers op aansporen van hun biechtvader dat twee jongelui de zaak bekendgemaakt hadden bij de rechtbank. Zonder die biechtvader was er van een proces geen sprake geweest.³³

33 FA, 731, nr. 1514/2, Proces tegen Petrus Stocker, 1781.

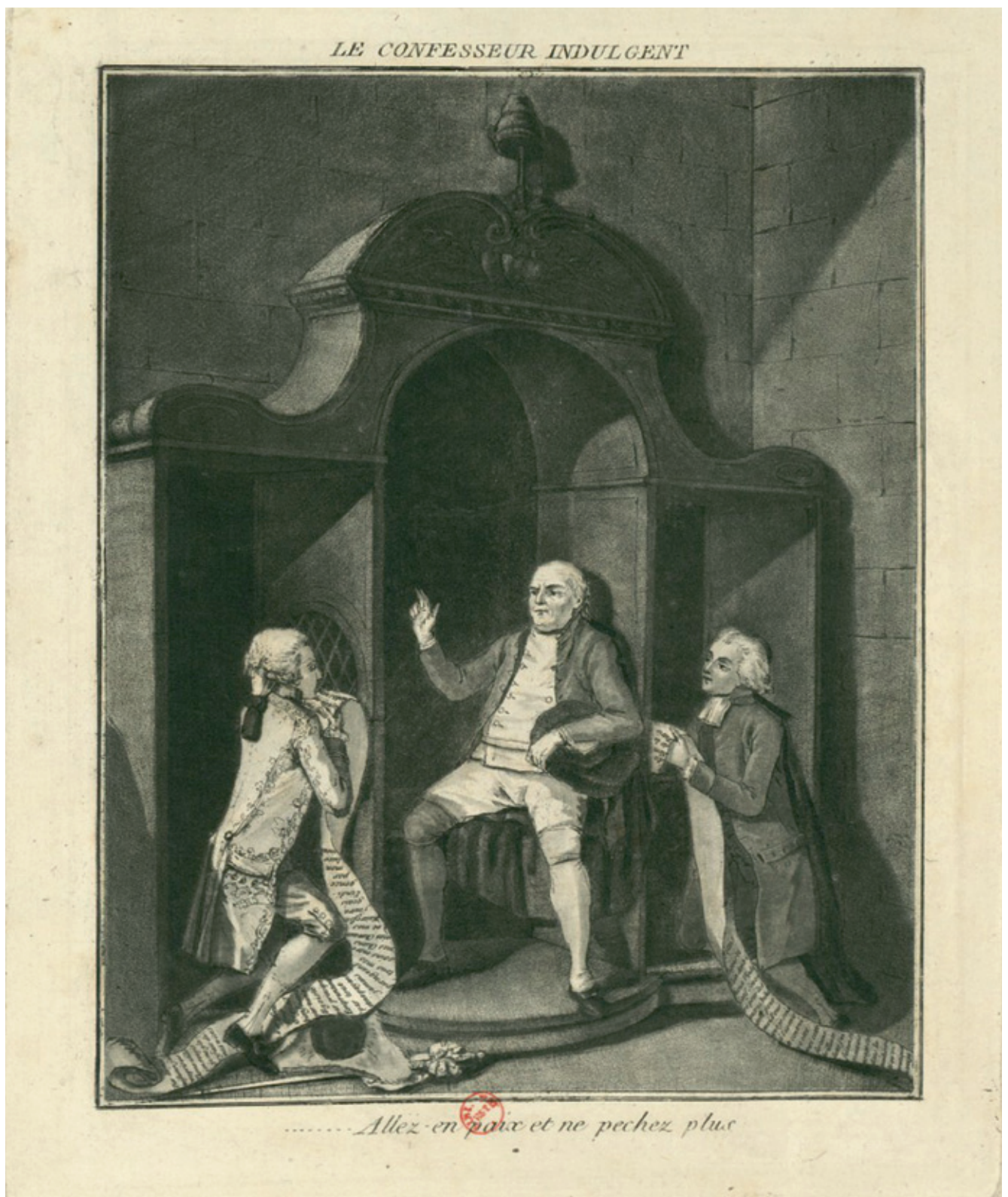
Als instructie in de ernst van zonden niet volstond, konden biechtvaders hun penitenten inderdaad ook aanmanen om een bepaalde actie te ondernemen. Om zich daarvan te verzekeren konden ze het geven van absolutie uitstellen. Het is niet echt duidelijk of dat ook vaak gebeurde: vooral in de vroege negentiende eeuw maanden veel handboeken biechtvaders aan om spaarzaam met dat machtsmiddel om te gaan, aangezien het veel biechtelingen net van de Kerk verwijderde.³⁴ Toch werd het advies van een biechtvader niet gemakkelijk genegeerd. In procesdossiers vond ik verschillende gevallen waarbij mensen beweerden dat ze iets gedaan hadden omdat ze daartoe aangezet waren door hun biechtvader.

34 Bijvoorbeeld F.M. Salvatori, *Instruction pratique pour les nouveaux confesseurs* (Seguin 1829).

In 1778 trok Anna Casens, een getuige in een moordzaak, haar eerdere verklaring terug. Ze zei dat ze haar verklaring had afgelegd terwijl ze in shock en dronken was. Dat had ze opgebiecht en haar biechtvader had haar aangeraden om een advocaat aan te spreken om haar verklaring in te trekken. Dat deed ze dan ook.³⁵ In een andere zaak schreef Philippus Mertens, verdacht van moord in 1792, in een brief dat het hem door zijn biechtvader opgelegd was om zijn fouten aan de justitie bekend te maken; dat was hij ook van plan. Of die fouten ook de moord behelsden schreef hij niet – die bleef hij in alle geval ontkennen.³⁶ In 1825 schreef ook Jan Diflo een brief aan zijn vrouw. Die werd onder-

35 FA, Hoge Vierschaar (verder V), nr. 113, Proces tegen Norbertus Tomas, 1778.

36 Geciteerd in D. Dobbeleers, *Het proces Philippus Mertens. Een bokkenrijder berecht in Antwerpen* (Antwerpen 2005) 215.

Prent gemaakt tijdens de Franse Revolutie die de laksheid van sommige biechtvaders hekelt. *Le confesneur indulgent*, 1789 (Bibliothèque Nationale de France, Parijs).

schept en de rechters lazen dat Diflo zijn vrouw om vergiffenis vroeg. Dat zagen ze als een schuldbekentenis: Diflo werd er immers van verdacht getracht te hebben om haar te vermoorden. Diflo beweerde echter zelf dat hij slechts vergiffenis vroeg voor wat hij haar in het algemeen misdaan had, omdat hij wilde gaan biechten. Hij voorzag de aanmaningen van de biechtvader en speelde er alvast op in.³⁷

37 RABE, HA-ANT, nr. 1353, Proces tegen Jan Diflo, 1824.

Natuurlijk waren er ook mensen die zelden of nooit te biecht gingen, niet aan hun biechtvader gehoorzaamden, of op zoek gingen naar een wat coulantere biechtvader. Joseph Coppieters, bijvoorbeeld, was een rijke functionaris in Kortrijk, met enige bijzondere seksuele voorkeuren: hij hield ervan zich als vrouw te verkleden en geflagelleerd te worden. Hij schakelde daarvoor in 1727 zijn dienstmeid in, die daar echter niet meteen tuk op was. Bovendien droeg hij haar op om rond Pasen uit de stad weg te gaan, zodat ze aan de paasplicht zou ontsnappen – dat deed hij zelf immers ook. Een biechtvader zou haar immers verbieden hun praktijken verder te zetten. Maar de meid voelde zich heel slecht bij die regeling en ging stiekem toch te biecht.³⁸

38 RAK, OSAK, nrs. 8055 en 9952, Proces tussen Marie Blomme en Joseph Coppieters, 1727-1729. Zie over deze zaak ook H. Callewier, 'Wellust en bedrog op hoog niveau: het proces van Marie Blomme tegen de Kortrijkse stadsontvanger Joseph Coppieters (1727-1729)', *De Leiegouw*, 53 (2012) 165-184; E. Hofman, 'De beproevingen van Marie Blomme. Waarheidsproductie in een achttiende-eeuwse Vlaamse stad', *De achttiende eeuw*, 46 (2014) 87-106.

Hoewel de zaak toont dat het mogelijk was om de biecht te ontwijken, demonstreert ze ook hoe moeilijk veel mensen dit vonden. Bovendien was gewoon liegen, of niet doen wat de biechtvader opdroeg, blijkbaar helemaal uit den boze. Andere zaken bevestigen hoe moeilijk het was om de biecht te vermijden. In 1752 adviseerde een parochiepriester bijvoorbeeld een vrouw om haar echtgenoot te verlaten, omdat hij steeds weigerde te biechten.³⁹ Kort voor Pasen in 1811 werd een soldaat beledigd en kwam het zelfs tot een gevecht omdat bleek dat hij nog niet gebiecht had.⁴⁰

39 FA, V, 103, Proces tegen Nijt van der Neusen, 1752.

40 RABE, HA-ANT, 693, Proces tegen François Vanderstraten e.a., 1811.

Dat betekent natuurlijk niet dat iedereen altijd de regels van de biecht gehoorzaamde, of dat biechtvaders een ongebreidelde invloed hadden op hun penitenten. In het leven van een groot aantal mensen nam de biecht in de achttiende en vroege negentiende eeuw echter een belangrijke plaats in. De meeste mensen biechtten relatief vaak en volgden ten minste tot op zekere hoogte de instructies van hun biechtvaders. Die konden zo door het sacrament van de biecht een grote invloed uitoefenen op sociale normen en de naleving ervan. De mogelijkheid tot vermanen was zo de derde machtsbasis waar de biechtvader op steunde.

Conclusie

Talrijke bronnen brengen iets bij over de geschiedenis van de biecht: hulpboeken voor gelovigen tonen hoe de biecht hoorde te verlopen; sermoenen van priesters staan meer stil bij de courante problemen. Handboeken voor biechtvaders tonen met welke kwesties zij zaten en hoe ze die dienden aan te pakken. Visitatieverslagen geven informatie over de naleving van de paasplicht en over hoe de hogere kerkelijke autoriteiten de biechtpraktijken controleerden. Het is, ten slotte, tijdrovender om de relevante passages in procesdossiers op te sporen, maar het loont wel: zo krijgen we immers een beeld van de biecht dat niet geproduceerd is door de Kerk zelf. We lezen er hoe gewone mensen met de biecht omgingen, hoe ze die ervoeren en hoe ze erover spraken.

Ondanks de antiklerikale kritiek, die vooral later in de negentiende eeuw heviger werd, bleef de biecht in de achttiende en vroege negentiende eeuw een alomtegenwoordig en krachtig ritueel. Priesters maanden gelovigen aan om frequent te biechten en exhaustief te zijn bij het opsommen van hun zonden. Zo zouden ze verzekerd zijn van hun zielenheil – en tegelijk bouwden biechtvaders een enorme kennis op van het leven van hun biechtelingen. Maar die

kennis moesten ze strikt geheimhouden. Dat zorgde enerzijds voor een grotere openhartigheid van de gelovigen, maar had anderzijds ook als gevolg dat ze weinig met die kennis konden doen en dat er onder parochianen soms de wildste biechtverhalen de ronde deden. Toch bleef het gezag van de biechtvaders groot. Slechts weinigen durfden het aan om de biecht te vermijden. Liegen of bewust zonden verzwijgen in de biecht leek al helemaal ondenkbaar. Het trio van vermanen, vergeven en verzwijgen versterkte zo de autoriteit van de priester.

Een stervende legt zijn laatste biecht af. Gustave Doré, *La dernière confession*, 1855 (Bibliothèque Nationale de France, Parijs).

Aan de slag

Wie zelf onderzoek wil doen naar de lokale geschiedenis van de biecht, kan van tal van bronnen gebruikmaken. In de eerste plaats zijn er sermoenboeken en uitgegeven preken, waarin vaak ook over de biecht wordt geschreven. Net als schoolboeken, handboeken voor biechtvaders en voor biechtelingen zijn ze te vinden in erfgoedbibliotheken. Veel van dergelijke bronnen zijn tegenwoordig ook gedigitaliseerd en online beschikbaar via Google Books (books.google.be), Flandrica (flandrica.be) of Europeana (europeana.eu). Het opsporen van deze bronnen kan via de instrumenten die hieronder in de bibliografie worden vermeld. Bepaalde sermoenen hebben een lokale toets, maar meestal blijven ze vrij algemeen, omdat het de bedoeling was dat ze ook buiten de parochiegrenzen konden worden gebruikt. In sommige archieven van kerken en kloosters, of soms ook in stadsarchieven, zijn er handgeschreven preken bewaard. Die kunnen een boeiend aanvullend en vaak meer lokaal perspectief bieden.

De preken en handboeken kunnen aangevuld worden met bronnen die nog dichter bij de lokale praktijk staan. In bischoppelijke archieven en rijksarchieven (en occasioneel in lokale kerkarchieven) bevinden zich vaak visitatieverslagen van dekens en bisschoppen, net als occasionele rapporten van parochiepriesters over de toestand van hun parochie. Daarin zeggen ze vaak iets over het vervullen van de paasplicht en soms ook over de omstandigheden waarin de biecht werd afgenomen. Via inventarissen in de rijksarchieven en bischoppelijke archieven kunnen de verslagen en rapporten die relevant zijn voor een bepaalde streek opgespoord worden. Ook de bestaande literatuur kan daarvoor op weg helpen – zie onder meer de suggesties bij de bibliografie hieronder.

Preken en handboeken tonen vooral de heersende kerkelijke normen, terwijl inspectieverslagen en rapporten iets dichter staan bij de lokale praktijk. Maar met beide moet kritisch omgesprongen worden. De officiële normen die priesters verkondigden in preken en handboeken werden niet noodzakelijk ook in de praktijk belangrijk gevonden. De inspectieverslagen en rapporten dienden bovendien ook belangen van de geestelijken en weerspiegelen vaak persoonlijke relaties en machtsconflicten. In al deze gevallen vernemen we alleen de visie van de clerus en niet die van gewone biechtelingen. Een manier om hun stem te horen, is via procesdossiers. Zoals ik hogerop al aangaf, zijn die niet altijd gemakkelijk toegankelijk en is er vaak veel geduld nodig om relevante passages op te sporen. Maar wie op lokale schaal onderzoek doet en ook interesse heeft in criminaliteit, kan hier op prachtige ontdekkingen stoten. Voor de periode na 1795 bevinden de processen zich in rijksarchieven per provincie. Voor de periode voordien bevinden ze zich vaak in stadsarchieven. De inventarisatie verschilt sterk van rechtbank tot rechtbank. Archieven van hogere rechtbanken, die bijvoorbeeld moordzaken behandelden, zijn meestal beter toegankelijk.

Beredeneerde bibliografie

Over de geschiedenis van de biecht, vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, verschenen vele uitstekende Engelstalige en Franstalige werken, waarvan de belangrijkste werden opgesomd in noten 4 tot 7. In het Nederlands of over de Zuidelijke Nederlanden verschenen tot dusver slechts weinig studies die specifiek de geschiedenis van de biecht in de achttiende of negentiende eeuw behandelen. Zie echter E. Hofman, 'A wholesome cure for the wounded soul. Confession, emotions and self in eighteenth- and nineteenth-century Catholicism', *Journal of religious history*, 41 (2017) online voorpublicatie; dat deels op hetzelfde materiaal steunt dat ik hier besprak, maar een andere invalshoek biedt.

Bredere studies van religie en geloofspraktijken hebben vaak ook enige aandacht voor de biechtpraktijk. Zie bijvoorbeeld M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Leuven 1968); M. Cloet (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984): bisschoppen, priesters, gelovigen* (Brugge 1984); M. Therry, *De dekenij Roeselare (1609 - 1649): bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het bisdom Brugge* (Leuven 1983); T. Van Osselaer, *The pious sex: Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800-1940* (Leuven 2013). Ook de bijdrages over religieus leven in de (nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* blijven relevant.

Voor een overzicht van (Nederlandstalige) Zuid-Nederlandse sermoenboeken en een methodologische handleiding bij het gebruik ervan, zie H. Storme, *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en 18e eeuw* (Brussel 1991). Voor een inleiding bij het gebruik van handboeken voor biechtvaders en biechtelingen, zie M. Bernos, 'Des sources maltraitées pour l'époque moderne. Manuels de confession et recueils de cas de conscience', *Revue de l'histoire de l'Église de France*, 86 (2000) 479–492. Een overzicht van dekenale visitatieverslagen in de Zuidelijke Nederlanden is te vinden bij M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Leuven: Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 1989).

Voor enkele beknopte methodologische aanwijzingen bij het gebruik van processen als bronnen voor het dagelijkse leven, zie E. Hofman, 'Carel doet het met zijn dochter. Roddels in Kortrijkse processen in de achttiende eeuw', in: H. Deceulaer, S. Dubois en L. Puccio (red.), *Het pleit is in den zak! Procesdossiers uit het ancien régime en hun perspectieven voor historisch onderzoek. Acta van de studiedag gehouden op het Algemeen Rijksarchief (11-03-2013)*. Studia 148 (Brussel 2014) 175–186. Voor aanwijzingen voor het opsporen van dergelijke bronnen (uit de negentiende en twintigste eeuw), zie K. Velle, 'Gerechtelijke archieven en lokale geschiedenis (19de-20ste eeuw)', in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?* IIIb. Hulpwetenschappen (Gent 1996) 219–255.

Biografie

Elwin Hofman (1990) doet onderzoek naar criminaliteit en zelfopvattingen in de laatachttiende-eeuwse en vroegnegentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Hij is als Aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven.